

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

НАЗАРКО Ірина Степанівна

УДК 37.034

**ЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ
В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ЖИВОЇ ПРИРОДИ**

13.00.07 – теорія та методика виховання

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Тернопіль – 2008

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
СТЕПАНЮК Алла Василівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет ім. В. Гнатюка,
кафедра теорії та методики навчання
природничих дисциплін,
завідувач.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
ПУСТОВІТ Григорій Петрович,
Президія академії педагогічних наук України,
відділення теорії та історії педагогіки,
вчений секретар, м. Київ;

кандидат педагогічних наук, доцент
ФРУКТОВА Яна Станіславівна,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова,
кафедра теорії та методики навчання
природничо-географічних дисциплін,
доцент, м. Київ.

Захист відбудеться 26 вересня 2008 року о 12³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.01 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка за адресою: 46027, м. Тернопіль, вул. М.Кривоноса, 2, зала засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: 46027, м. Тернопіль, вул. М.Кривоноса, 2.

Автореферат розісланий 26 серпня 2008 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Чайка В.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасні реалії соціального життя в Україні потребують перегляду традиційного ставлення людини до природи, пошуку принципово нових біоетичних регулятивів поведінки, духовно-етичних засад діяльності, перспектив подальшої коеволюції природи і людини. Моральне ставлення людини до живої природи (флори, фауни і до себе як живої істоти) вивчає біоетика. Її головна ідея полягає у тому, що загальнолюдські цінності не повинні розглядатися окремо від біологічних фактів – людина є частиною природи, а тому не може існувати без тварин, рослин, річок, ґрунтів, які є не тільки екологічними ресурсами, але й головною умовою виживання людства. Аналіз світоглядного підґрунтя сучасної біоетики свідчить, що вона прямує до певних ціннісних пріоритетів, розвиває сучасну глобальну мораль толерантності, яка будується на визнанні унікальності всіх проявів життя, обґрунтовує особисту відповідальність суб'єкта за його моральні вчинки.

Витоки біоетики та більшість її проблем висвітлюють зарубіжні дослідники Дж.Бернардо, Дж.Даррелл, Е.Згречча, О.Леопольд, А.Лісець, В.-Р.Поттер, Р.Райдер, Т.Ріган, П.Сінгер, А.Швейцер. Впровадженню елементів біоетики у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи України сприяють праці В.Борейко, С.Вековшиніної, С.Дерябо, Ю.Кундієва, Т.Павлової, Г.Пустовіта, А.Степанюк, Б.Юдіна, В.Ясвіна. Дослідження М.Гриньової, О.Колонькової, Г.Марочко, В.Маршицької, Н.Пустовіт, І.Суравегіної, Я.Фруктової присвячені питанням теорії і практики формування відповідального ставлення школярів до природи. Екологічне виховання на засадах “глибинної екології” було предметом наукового пошуку М.Колесник. Однак питанням етичного виховання школярів на засадах біоетики у педагогічних дослідженнях не приділялось належної уваги. До цього часу теоретично не обґрунтована суть проблеми етичного виховання учнів основної школи на засадах біоетики, не розроблена система етичного виховання школярів з урахуванням специфіки даного вікового періоду. Як наслідок недостатньої виховної роботи у цьому напрямку спостерігається подальше зниження духовності молодих людей, підвищення жорстокості, байдужого ставлення як до людей, так і до довкілля загалом.

Аналіз професійної діяльності вчителів та рівня етичної вихованості учнів основної школи дав змогу виявити низку суперечностей у процесі становлення особистості, а саме між:

- суспільною необхідністю виховання моральних якостей особистості і низьким рівнем їх сформованості у школярів;
- ціннісними аспектами живої природи та виховними можливостями чинної методики їх формування у навчально-виховному процесі;
- необхідністю реалізації виховного потенціалу природничих предметів і недостатнім навчально-методичним забезпеченням.

Науково-обґрунтоване вирішення зазначених проблем детермінує переосмислення цілей і завдань етичного виховання школярів на засадах біоетики, а також потребує розробки організаційно-методичної системи формування відповідального ставлення учнів основної школи до об'єктів живої природи. Актуальність проблеми, наявність суперечностей та необхідність їх розв'язання зумовили вибір теми дослідження: **“Етичне виховання учнів основної школи в процесі вивчення живої природи”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (ТНПУ) як складова комплексної теми “Нові технології навчання в системі природничих дисциплін” (№ 0196U012548). Тема дисертації затверджена вченою радою ТНПУ (протокол № 7 від 28 лютого 2006 року) та узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 2 від 27 лютого 2007 року).

Мета дослідження полягає у розробці науково обґрунтованої системи етичного виховання на засадах біоетики учнів основної школи в процесі вивчення живої природи та методики її реалізації.

Згідно з метою дослідження було визначено такі **завдання**:

1. На основі аналізу та узагальнення літературних джерел і педагогічного досвіду визначити основні підходи до етичного виховання учнів основної школи в процесі вивчення живої природи та окреслити можливості подальшого вдосконалення цього процесу.

2. З'ясувати сутність біоетичного виховання та змодельовати систему етичного виховання на засадах біоетики учнів основної школи в процесі вивчення живої природи.

3. Визначити якості біоетично вихованої особистості; обґрунтувати критерії, показники та рівні біоетичної вихованості школярів.

4. Розробити та експериментально перевірити методику реалізації системи етичного виховання на засадах біоетики учнів основної школи та її навчально-методичне забезпечення.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що ефективність етичного виховання школярів підвищиться за умови впровадження у навчально-виховний процес системи біоетичного виховання, яка:

- побудована на засадах системології, синергетики, біоцентризму, екопсихології;
- враховує ідеї сучасної природничонаукової картини світу та етнокультуру;
- передбачає суб'єктифікацію та аксіологізацію об'єктів живої природи.

Об'єкт дослідження – етичне виховання учнів у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи.

Предмет дослідження – система етичного виховання учнів основної школи на засадах

біоетики в процесі вивчення живої природи.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: нормативні документи щодо освіти, які визначають побудову навчально-виховного процесу на основі рефлексивного управління; системний (В.Афанасьєв, Л.Берталанфі, Б.Юдін), діяльнісний (Б.Ананьєв, С.Бондар, Л.Виготський, О.Леонтьєв, С.Рубінштейн), особистісний (І.Бех, Г.Бондаревська, М.Боришевський, О.Киричук) підходи в освіті; ідеї про мету і цілі виховання (Г.Ващенко, А.Макаренко, І.Мар'єнко, В.Сухомлинський); теорія моделювання гуманістичних виховних середовищ (В.Караковський, Л.Новікова, Н.Селіванова); положення про основи морального виховання школярів у позакласній діяльності (Л.Божович, А.Мудрик, М.Фіцула, Г.Щукіна); дослідження у галузі екологічної та біоетичної освіти (Т.Глазіріна, М.Гриньова, В.Грубінко, І.Зверєв, Г.Пустовіт, Н.Пустовіт, А.Степанюк, І.Суравегіна, Я.Фруктова, М.Колесник).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених у дослідженні завдань використано комплекс взаємопов'язаних методів: *теоретичні* (аналіз, узагальнення, педагогічне моделювання та конструювання) з метою визначення сутності та підходів до біоетичного виховання, розробки критеріїв, показників та рівнів біоетичної вихованості, системи етичного виховання школярів на засадах біоетики та методики її реалізації; *емпіричні* (анкетування, спостереження, бесіди, експертна оцінка, ранжування) для вивчення педагогічного досвіду та одержання валідних експериментальних даних; *експериментальні* (педагогічний експеримент: констатувальний та формувальний) з метою адаптування та перевірки ефективності методики виховання школярів на засадах біоетики; якісний і кількісний аналізи для обробки результатів дослідження.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі середніх загальноосвітніх навчальних закладів: ЗОШ №26 м. Тернополя; гімназії №21 ім. М.Кравчука м. Луцька; ЗОШ №11 з профільним навчанням м. Артемівська (Донецька область). Дослідженням було охоплено 823 учні 5-9-х класів та 76 учителів.

Дослідження проводилось у три етапи упродовж 2003-2008 років.

На *першому етапі* – аналітично-діагностичному (2003-2004 рр.) – здійснено аналіз філософської, психолого-педагогічної, навчально-методичної та навчальної літератури. Сформульовано вихідні теоретичні положення, методичний апарат дослідження. Конкретизовано зміст понять “етичне виховання на засадах біоетики”, “біоетична вихованість”. Проведено констатувальний експеримент.

На *другому етапі* – моделювально-експериментальному (2004-2007 рр.) – обґрунтовано систему етичного виховання учнів основної школи на засадах біоетики. Розроблено: критерії, показники, рівні сформованості біоетичної вихованості; методику реалізації відповідної системи; навчально-методичне її забезпечення. Здійснено корекцію експериментальних матеріалів. Проведено формувальний експеримент.

На *третьому етапі* – підсумково-узагальнюючому (2007-2008 рр.) – проаналізовано і узагальнено поточні та кінцеві результати діагностувальних зрізів. Здійснено кількісний та якісний аналізи результатів дослідження. Сформульовано й уточнено теоретичні висновки; оформлено тексти дисертації та автореферату, здійснено впровадження результатів дослідження в практику.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше* розроблено: систему біоетичного виховання учнів основної школи на засадах біоцентризму, системології, синергетики, екопсихології; педагогічні умови біоетичного виховання (суб'єктифікація об'єктів живої природи, аксіологізація форм життя, поєднання раціонального та емоційного пізнання, а також положень сучасної природничонаукової картини світу з етнокультурою); етапи виховної діяльності (пропедевтично-аккумуляційний, мотиваційно-цільовий, інформаційно-процесуальний, рефлексивно-результативний); критерії (пізнавально-аналітичний, ціннісно-мотиваційний, діяльнісний), показники та рівні (низький, середній, достатній, високий) біоетичної вихованості; механізм формування біоетичної вихованості (комунікація → емоції → мотиви → знання → ставлення → якості → поведінка); методи, форми та засоби біоетичного виховання через суб'єктифікацію об'єктів живої природи; рівні ставлення до об'єктів живої природи (комунікативне → емоційне → відповідальне → ціннісне); провідні якості біоетично вихованої особистості (гуманність, доброта, відповідальність, співчуття, милосердя, співпереживання).

Конкретизовано сутність понять “етичне виховання на засадах біоетики”, “біоетична вихованість” на основі врахування специфіки суб'єкт-суб'єктного пізнання живої природи.

Подальшого розвитку набули ідеї здійснення виховного процесу на основі рефлексивного управління, формування емоційно-ціннісного ставлення школярів до живої природи.

Практичне значення дослідження полягає у розробці та впровадженні у навчально-виховний процес основної школи авторської методики етичного виховання учнів на засадах біоетики, навчальної програми факультативного курсу “Основи біоетики”, інформації біоетичного спрямування та комплексу завдань на її засвоєння, посібника “Довідник з біоетики” (гриф МОН України). Матеріали дослідження можуть бути використані укладачами програм, авторами підручників, навчальних і методичних посібників для учнів, вчителів та студентів вищих педагогічних навчальних закладів, методистами інститутів післядипломної педагогічної освіти. Опорні конспекти й інформацію з біоетики можна застосовувати вчителям на заняттях біології, географії та природознавства.

Результати дослідження впроваджено у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів різних типів м. Тернополя (довідка № 110 від 21.04.2008 р., № 40 від 22.04.2008 р.), м. Луцька (довідка № 111 від 25.04.2008 р.), м. Кам'янця-Подільського Хмельницької області (довідка № 68 від 17.04.2008 р.), м. Артемівська Донецької області (довідка

№ 232 від 25.04.2008 р.). Основні ідеї дослідження використовувались у навчальному процесі підготовки майбутніх вчителів природничих дисциплін ТНПУ (довідка № 275 від 08.04.2008 р.); підвищення кваліфікації вчителів при інститутах післядипломної педагогічної освіти Тернопільської, Кіровоградської та Полтавської областей (відповідно довідки № 01/323 від 18.04.2008 р., № 447 від 15.05.2008 р., № 398 від 14.04.2008 р.).

Особистий внесок здобувача. Наведені в роботі наукові результати є самостійним внеском автора у вирішенні проблеми, що досліджується. У посібнику “Довідник з біоетики” здобувачу належить опис термінів і понять; підбір цитат та пізнавального матеріалу до III і IV розділів. У програмі курсу “Біоетика” внесок автора полягає у розробці завдань для організації самостійної роботи, складанні списку рекомендованої літератури. У статті “Гуманізація біологічної освіти: біоетичний аспект” особистим внеском здобувача є розкриття технології біоетичного виховання учнів 5-9-х класів.

Апробація результатів дослідження здійснювалась на: *Національному Конгресі з біоетики* (Київ, Третій Національний Конгрес з біоетики з міжнародною участю, 2007); *Міжнародній науково-практичній конференції* «Передові наукові розробки – 2006» (Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006); *Всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Біоетика: сучасний стан та перспективи розвитку» (Полтава: ПДПУ, 2006); «Сучасні тенденції та перспективи розвитку освіти і науки у вищих навчальних закладах України» (Хмельницький: НАДПСУ ім. Б.Хмельницького, 2006); «Освітнє середовище як методична проблема» (Херсон: ХДУ, 2006), «Вища школа України: проблеми модернізації навчально-виховного процесу» (Черкаси: ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2006), «Наукові та методичні основи викладання біологічних дисциплін у педагогічних вищих навчальних закладах України» (Київ: НПУ ім. М.Драгоманова, 2006); *звітних наукових конференціях викладачів* ТДТУ ім. І. Пулюя та ТНПУ (2005-2008 рр.).

Результати дослідження на різних його етапах обговорювались на методичних семінарах викладачів кафедр педагогічної майстерності та освітніх технологій і методики викладання біології ТНПУ.

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 18 публікаціях. З них: 5 у наукових фахових виданнях; 1 методичний посібник з грифом МОН України; 2 навчальні програми (1 з грифом МОН України); 10 тез та матеріалів доповідей.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновки, списку використаних джерел (260 найменувань) та додатків. Робота містить 30 таблиць, 6 рисунків. Загальний обсяг дисертації становить 264 сторінки, основний зміст викладено на 180 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його об'єкт, предмет,

гіпотезу, мету і завдання; розкрито методи дослідження, наукову новизну, практичне значення роботи; подано відомості про експериментальну базу, апробацію та впровадження основних результатів дослідження у педагогічну практику.

У першому розділі “Етичне виховання школярів як педагогічна проблема” подано аналіз різних підходів до трактування сутності понять “етичне виховання”, “біоетика”, “біоетичне виховання”; висвітлено методологічні засади етичного та біоетичного виховання учнів; охарактеризовано стан реалізації проблеми в практиці роботи сучасної школи.

Ми поділяємо думку науковців (С.Вековшиніна, В.Запорожан, Ю.Кундієв), які тлумачать біоетику як новий науковий напрямок, пов’язаний із розв’язанням етичних проблем на всіх рівнях організації життя. Аналіз стану проблеми в теорії виховання та шкільній практиці здійснювали з двох позицій: констатації того, який доробок уже є в педагогічній теорії та практиці; виявленні тих позицій, які можна використати для розробки системи етичного виховання учнів на засадах біоетики. Такий підхід забезпечив можливість з’ясувати, що етичне виховання передбачає свідоме й систематичне формування: етичних знань, моральних цінностей та якостей; здатності жити відповідно до норм і принципів моралі. Етичне виховання науковці тлумачать як формування: 1) моральної поведінки і моральних якостей (В.Галузяк, В.Демиденко, М.Сметанський, І.Харламов, В.Шахов, В.Ягупов); 2) моральних цінностей (В.Жуковський, І.Зарецька, А.Кузьмінський, В.Омелянєнко, М.Пирогов, М.Стельмахович, В.Сухомлинський, К.Ушинський); 3) моральної культури (В.Лозова, Г.Троцько, А.Шемшуріна); 4) моральної вихованості (І.Бех, Б.Ліхачов). При цьому існують когнітивний, емоційно-ціннісний, світоглядний, діяльнісний та цілісний підходи до організації етичного виховання (І.Бех, В.Білоусова, К.Гавриловець, О.Шуляпова).

Етичне виховання школярів на засадах біоетики (біоетичне виховання) тлумачимо як системотвірний фактор навчально-виховного процесу сучасної школи і як процес впливу на свідомість і поведінку учнів, спрямований на формування позитивних моральних якостей та ціннісного ставлення до об’єктів живої природи (рослин, тварин, людини). Це система різноманітних компонентів педагогічного процесу, що зумовлює необхідність тісної взаємодії вихователя і вихованця на всіх етапах виховної роботи.

З метою вивчення стану етичного виховання учнів основної школи проведено констатувальний експеримент, у якому взяли участь 612 учнів 5-9 класів та 76 вчителів. Він передбачав вирішення завдань: проаналізувати навчально-методичне забезпечення; ознайомитись із позицією вчителів щодо доцільності формування елементів знань з біоетики у процесі вивчення живої природи; діагностувати рівень сформованості у школярів етичного ставлення до живих істот; визначити провідні якості біоетично вихованої особистості.

В результаті аналізу чинних програм з природознавства, географії, біології, етики було з’ясовано, що формування етичного ставлення учнів до живої природи у них лише декларується, а

ознайомлення з елементами знань з біоетики не передбачено. Аналіз відповідних підручників засвідчив, що проблема формування ставлень до рослин і тварин як живих істот певною мірою у них розкривається. Однак у більшості висвітлюється лише біологічна складова – суть біохімічних та хімічних процесів, не торкаючись питань особистої відповідальності людини за стан природи, мотивації у школярів позитивного ставлення до живих істот. Підручники, загалом, містять інформацію, яка сприяє прагматичному ставленню до живих істот і тому передбачає формування антропоцентричного світогляду підлітків. Це свідчить про недостатній рівень відображення в них досягнень сучасної науки та її ролі у пізнанні живої природи, що негативно впливає на реалізацію змісту освіти на рівнях педагогічної діяльності та особистісних надбань школярів.

Для підтвердження висновку було проведено опитування вчителів. Воно показало, що етичне ставлення учнів до природи формується переважно у позаурочній роботі: під час екскурсій (70%); у процесі діяльності на шкільній навчально-дослідній ділянці (54%); гуртках юних натуралістів (37%). Педагоги усвідомлюють, що емоційно-ціннісне ставлення до природи доцільно формувати на уроках. Однак 90% учителів не використовують у педагогічному процесі демонстрування представників фауни і флори і не вважають необхідним. Це пояснюється їх небажанням (39%), труднощами матеріального характеру (31%), недостатньою професійною підготовкою (24%), неприязню до тварин (6%). Вважаємо, що даний процес може бути ефективнішим за умови цілеспрямованого і систематичного впливу на свідомість школярів та формування якостей особистості через досвід безпосереднього спілкування з природою.

Результати опитування учнів свідчать про поступове зниження зацікавленості школярів об'єктами живої природи від молодшого до старшого підліткового віку. Кількість учнів з достатнім рівнем ставлення у 9-х класах нижча на 3,93% у порівнянні з такими у 5-х класах, з високим – на 0,46%. Чисельність учнів з егоїстичним ставленням (низький рівень) серед старших підлітків у порівнянні з молодшими школярами вища на 0,29%, з середнім – на 4,03%. Більшість учнів осмислюють необхідність етичного ставлення до всіх живих істот, але рівень сформованості такого ставлення не повною мірою відповідає сучасному розумінню взаємозв'язку людини з природою.

Для визначення якостей біоетично вихованої особистості аналізувались такі чинники: сутність основних якостей особистості; специфіка ставлення до об'єктів живої природи; результати ранжування якостей особистості. В результаті їх аналізу були визначені якості (гуманність, доброта, відповідальність, співчуття, милосердя, співпереживання), які школярі вважають обов'язковими для сучасної молоді. Учні 5-х, 8-х і 9-х класів найбільш значимою виділили гуманність, але визнають, що вона у них розвинена недостатньо. Учні 6-х та 7-х класів пріоритетною визначили доброту і вважають, що вона їм притаманна. Серед якостей, яких школярі хочуть позбутися були названі (байдужість, безвідповідальність, жорстокість,

недоброзичливість).

Загалом аналіз результатів констатувального експерименту засвідчує, що низький рівень сформованості етичного ставлення учнів до живої природи пов'язаний із: антропоцентричним змістом програм та підручників, за якими здійснюється вивчення живої природи; недостатньою розробкою навчально-методичного забезпечення системи етичного виховання.

У другому розділі “Теоретико-методичні засади біоетичного виховання учнів основної школи” подано інтерпретацію понять етична та біоетична вихованість, розкрито зміст науково-обґрунтованої системи етичного виховання учнів основної школи на засадах біоетики (рис.1) та методику її реалізації.

Методологічними засадами системи біоетичного виховання учнів основної школи є ідеї системології і синергетики, екологічної психології та біоцентризму. А саме: об'єкти живої природи розглядаються як цілісні системи, які з одного боку, складаються із взаємопов'язаних елементів, а з іншого – є компонентами системи вищого порядку; неаддитивність властивостей цілого сумі властивостей складових частин, тобто система завжди є чимось більшим, ніж сукупність її компонентів; формування свідомості через дію на емоції, відчуття, суб'єкт-суб'єктні відносини, які розвивають пізнавальні потреби і підвищують результативність освіти; найвищою цінністю є життя будь-якого об'єкта живої природи.

Біоетичне виховання як системне утворення знаходиться в ієрархічній залежності стосовно виховного процесу загалом. Тому мета навчання, виховання і розвитку особистості є визначальною щодо біоетичного виховання, яке має свою специфіку. Вона полягає у доцільності реалізації завдань на основі принципу “випереджувального відображення”, що сприяє постійному прогнозуванню у свідомості дитини можливих наслідків втручання у живу природу. Це досягається шляхом впровадження комплексу взаємопов'язаних педагогічних умов: суб'єктифікація об'єктів живої природи, аксіологізація форм життя, поєднання раціонального та емоційного пізнання, положень сучасної природничонаукової картини світу з етнокультурою. Загальний результат біоетичного виховання – біоетична вихованість – є інтегральною якістю, що виявляється у сформованості біоетичного світогляду (знання, переконання, вміння оцінювати і аналізувати наслідки своїх дій у ставленні до живих істот), етичної поведінки (активність, усвідомлена діяльність) та здатністю до емоційного переживання. Найбільш значимий її показник – етичне ставлення до живих істот, стійкість якого проявляється у якостях особистості. Його рівнями є: комунікативний, емоційно-чуттєвий, відповідальний, ціннісний. Формування ставлення до об'єктів живої природи це стадіальний процес, що характеризується такими особливостями:

1) кожна наступна стадія розвитку етичного ставлення є якісно новим способом взаємодії з об'єктами живої природи;

2) стадії утворюють як інваріантну послідовність, так і допускаються певні варіативні структури;

Рис. 1. Модель системи біоетичного виховання учнів основної школи

3) кожна стадія є ієрархічним утворенням, оскільки інтегрує способи взаємодії з об'єктами живої природи, характерні для попередніх стадій і включає їх у більш диференційовану структуру особистості;

4) переходячи від однієї стадії розвитку ставлення до іншої, учні стикаються з проявами поведінки, які суперечать їхній позиції і спонукають шукати досконаліший спосіб вирішення етичних проблем.

Виходячи з аналізу наукової літератури (І.Бех, М.Боришевський, В.Демиденко, І.Зарецька, О.Матвієнко, В.Панасюк, М.Шилова) та враховуючи специфіку біоетичного виховання, визначено такі критерії та показники біоетичної вихованості школярів: *пізнавально-аналітичний* (наявність міцних та глибоких знань з біоетики і вміння використовувати їх у різних ситуаціях для аналізу власної поведінки; глибина, самостійність суджень; сформований біоетичний світогляд); *ціннісно-мотиваційний* (оцінні судження; стійкість, глибина емоційних переживань; сформованість цінностей особистості та емоційно-ціннісного ставлення до живої природи); *діяльнісний* (стійка система форм поведінки; осмислення школярем власних дій, переживань; прояви активної життєвої позиції у вирішенні проблем біоетики; самоосвіта та самовиховання з формування позитивних моральних якостей). На основі визначених критеріїв виділено чотири *рівні* біоетичної вихованості: низький, середній, достатній, високий.

Запропонована послідовність впливу на сфери особистості: комунікація (спілкування, споглядання) → емоції → мотиви → знання → ставлення → якості → поведінка – полягає у поєднанні емоційного та раціонального сприйняття учнями живої природи та формування на цій основі моральних якостей як вияву стійкого ставлення до живих істот. Це зумовило вибір методів та прийомів формування біоетичної вихованості школярів: ідентифікація, емпатія, рефлексія, асоціація, художня репрезентація, турбота, наслідування, мозковий штурм, вибір альтернативних рішень, проекти, ігри, інсценування.

Описана система покладена в основу методики біоетичного виховання школярів, яка передбачає взаємопов'язану діяльність вчителя та учнів за такими етапами: *пропедевтично-аккумуляційний* (стимулювання пізнавального інтересу та актуалізація життєвого досвіду школярів); *мотиваційно-цільовий* (активізація сенсорних систем учнів, накопичення позитивних емоційних реакцій і проявів, конкретизація і обґрунтування власної моральної позиції); *інформаційно-процесуальний* (ознайомлення з елементами знань з біоетики; конкретизація

уявлень, почуттів і поведінки у ситуаціях морального вибору); *рефлексивно-результативний* (рефлексія власної діяльності, розвиток ціннісного ставлення до живих істот, вдосконалення моральних якостей).

У третьому розділі “Загальна характеристика дослідно-експериментальної роботи” висвітлено організацію та результати формульованого експерименту, у якому брали участь 211 учнів. З них: 105 – навчались в експериментальних групах (ЕГ) і 106 – у контрольних (КГ). В ЕГ навчально-виховний процес здійснювався за авторською методикою етичного виховання школярів на засадах біоетики протягом трьох років (з 5-го по 7-й клас). Особливості методики виховання у різних класах зумовлені специфікою змісту відповідного навчального матеріалу та психологічними особливостями учнів. У КГ етичне виховання школярів проходило за традиційною методикою.

Формульованому експерименту передував підготовчий етап, завдання якого полягали у розробці навчально-методичного забезпечення експериментального дослідження та методики діагностування біоетичної вихованості. Для їх вирішення розроблено: програму факультативного курсу “Основи біоетики” для учнів 5-9 класів; методичний посібник “Довідник з біоетики”, що включає словник з біоетики, історико-наукову та пізнавальну інформацію, перелік рекомендованої літератури; методичні розробки занять та позакласних заходів для учнів 5-7 класів. З метою їх адаптації до реалій виховного процесу проведено лабораторний експеримент, бесіди з учителями та експертна оцінка. В результаті здійснено корекцію методичних матеріалів. Методика діагностування біоетичної вихованості полягає у визначенні рівнів сформованості: біоетичних знань; етичного ставлення до об’єктів живої природи; позитивних моральних якостей.

Мета формульованого експерименту полягала у перевірці ефективності системи етичного виховання школярів на засадах біоетики, яка має прикладне вираження у авторській методиці. Її вирішення відбувалось шляхом реалізації завдань: перевірка ефективності методики біоетичного виховання учнів 5, 6, 7 класів; цілісна оцінка запропонованої методики. У роботі з учнями 5 класу домінувала ідея формування етичного ставлення до домашніх тварин і рослин, 6 класу – сприйняття етичного через естетичне під час вивчення рослинного світу, 7 класу – усвідомлення самоцінності тварин.

Для визначення рівня сформованості біоетичних знань учням пропонувалось відповісти на запитання анкети. Рівень ставлення діагностувався за результатами виконання таких завдань: ототожнити себе з певною істотою; проаналізувати поведінку людини у певних ситуаціях; порівняти відчуття людини і тварин в аналогічних обставинах; скласти діалоги між тваринами у клітці та на волі, браконьєром та захисником тварин тощо. Якість особистості встановлювались шляхом створення віртуальних ситуацій морального вибору і спостережень за поведінкою школярів. Для обробки експериментального матеріалу проведено кількісний та якісний аналізи

результатів діагностувальних зрізів, анкетувань, ранжувань, відгуків учнів та учителів.

Діагностика рівнів біоетичної вихованості, яка проводилась на початку експерименту показала приблизно однаковий її рівень в учнів КГ і ЕГ. Перший поточний зріз засвідчив, що у КГ кількість учнів з достатнім та високим рівнями збільшилась відповідно на 0,95% і 0,94%, а в ЕГ – на 2,85% і 2,86%. Другий поточний зріз показав, що в ЕГ кількість учнів з достатнім та високим рівнями збільшилась відповідно на 2,86% та 2,85% і значно зменшилась з низьким та середнім рівнями. У КГ кількість учнів з достатнім рівнем не змінилась, а з високим – зменшилась на 0,94%. В останніх ставлення до живого переважно не змінилось, в той час як в учнів ЕГ значно підвищився інтерес до вивчення живих істот та відбулась переорієнтація ставлення з прагматичного до відповідального та ціннісного.

На підставі аналізу отриманих даних підсумкового зрізу (табл. 1) констатуємо, що за час експерименту підвищився рівень біоетичної вихованості учнів ЕГ. Кількість школярів з низьким рівнем зменшилась на 3,81%, із середнім рівнем на 15,23%; із достатнім рівнем збільшилась на 9,52%, з високим рівнем на 9,52%. В учнів КГ спостерігалися незначні зміни, зумовлені загальним розвитком: кількість учнів з низьким та середнім рівнем біоетичної вихованості зменшилась на 1,88%; чисельність учнів, які виявляють достатній та високий рівні етичного ставлення до живого, не змінилась.

Таблиця 1

Зміна рівня біоетичної вихованості учнів 5-7 класів

Рівні вихованості	Періоди дослідження	КГ (106 уч.)		ЕГ (105 уч.)	
		К-сть	%	К-сть	%
Низький	початок	4	3,77	4	3,81
	кінець	2	1,89	0	0
Середній	початок	70	66,04	69	65,71
	кінець	72	67,92	53	50,48
Достатній	початок	27	25,47	28	26,67
	кінець	27	25,47	38	36,19
Високий	початок	5	4,72	4	3,81
	кінець	5	4,72	14	13,33

Якісний аналіз результатів дослідження підтвердив підвищення рівня біоетичної вихованості учнів ЕГ. Він показав, що школярі значно краще роблять світоглядні висновки про цінність живих істот, розуміють взаємозв'язки і взаємозалежності між компонентами живої природи.

Підвищилась відповідальність за власні вчинки, зріс рівень співчуття і співпереживання підлітків травмованим тваринам та ушкодженим рослинам, з'явилося бажання брати безпосередню участь у догляді за живими істотами та наданні їм необхідної допомоги. Отже, результати формувального експерименту свідчать про значне підвищення рівня біоетичної вихованості в ЕГ у порівнянні з контрольними. Це підтверджує гіпотезу дослідження.

ВИСНОВКИ

1. На основі результатів вивчення наукової літератури і практики навчально-виховного процесу з'ясовано, що проблема етичного виховання учнів основної школи у процесі вивчення живої природи отримала певне розв'язання на рівнях проектного змісту шкільної освіти. Однак в основі визначення ціннісних орієнтацій сучасної молоді лежить теорія антропоцентризму, яка визнає людину найвищою цінністю. Це не зовсім узгоджується з думкою багатьох науковців щодо сучасної природничонаукової картини світу, яка базується на концепції біо(еко)центризму. Результатом такого підходу є сформованість у школярів якостей, які не завжди відповідають вимогам суспільства, орієнтованого на стабільний розвиток. Підвищити ефективність етичного виховання можливо шляхом його здійснення на засадах біоетики через емоційно-образне зосередження учнів на морально-ціннісних орієнтирах їхньої життєдіяльності і накопичення досвіду позитивних емоційних реакцій.

2. Біоетичне виховання – це система педагогічної діяльності, що спрямована на формування цінностей, поглядів та переконань учнів, які впливають на ставлення особистості до живого. Його метою і результатом є біоетична вихованість – інтегральна властивість особистості, яка характеризується сформованістю світогляду, етичної поведінки у ставленні до живих істот та здатністю до емоційного переживання їхнього стану.

3. Рівні біоетичної вихованості (низький, середній, достатній, високий) визначаються за такими критеріями та показниками: *пізнавально-аналітичний* (наявність міцних та глибоких знань з біоетики і вміння використовувати їх у різних ситуаціях); *ціннісно-мотиваційний* (оцінні судження, які характеризують ставлення до живих істот; стійкість, глибина і сила емоційних переживань; наявність сформованих загальнолюдських цінностей); *діяльнісний* (відповідальне ставлення до живих істот; стійка система форм поведінки; осмислення школярем власних дій, переживань, власної життєдіяльності; прояви активної життєвої позиції у вирішенні проблем біоетики).

4. Методологічними засадами системи етичного виховання учнів основної школи у процесі вивчення живої природи є ідеї системології, синергетики, екологічної психології та біоцентризму. Запропонована система містить: мету і результат етичного виховання (якості особистості: гуманність, доброта, відповідальність, співчуття, милосердя, співпереживання); педагогічні умови

(суб'єктифікація об'єктів живої природи, аксіологізація форм життя, поєднання раціонального та емоційного пізнання, положень сучасної природничонаукової картини світу з етнокультурою); механізм формування біоетичної вихованості (комунікація, емоції, мотиви, знання, ставлення, якості, поведінка); етапи виховної діяльності (пропедевтично-аккумуляційний, мотиваційно-цільовий, інформаційно-процесуальний, рефлексивно-результативний); структуру освітнього середовища, яке побудоване на основі рефлексивного управління. Це синергетична система, системотвірним фактором якої є мета і результат біоетичного виховання. Її ефективність визначається за рівнем сформованості біоетичної вихованості.

5. Теоретично обґрунтована система етичного виховання учнів основної школи на засадах біоетики зреалізована у методиці, яка є результатом її прикладного вираження. Вона передбачає: поєднання різних шляхів біоетичного виховання (включення додаткової інформації у процес вивчення навчальних предметів, впровадження біоетики в систему позакласної роботи та вивчення факультативного курсу “Основи біоетики”); застосування специфічних психолого-педагогічних (ідентифікація, емпатія, рефлексія, асоціація, художня репрезентація, турбота, наслідування); інтерактивних (мозковий штурм, вибір альтернативних рішень, проекти); ігрових (ігри, інсценування) методів та прийомів; використання комплексу засобів (інформація з біоетики, пізнавальні завдання; запитання для проведення бесід; методичні розробки дидактичних ігор; словник з біоетики, творчі домашні завдання). Навчально-методичне забезпечення біоетичного виховання (програма факультативного курсу “Основи біоетики” для учнів 5-9 класів; методичний посібник “Довідник з біоетики”, методичні розробки занять та позакласних заходів для учнів 5-7 класів) отримало позитивну оцінку учителів та учнів, і схвалення науково-методичних комісій м. Тернополя та МОН України.

6. Експериментальна перевірка авторської методики підтвердила ефективність запропонованої системи. Після завершення формувального експерименту відбулися суттєві зміни у всіх структурних компонентах біоетичної вихованості. Кількість учнів з низьким рівнем біоетичної вихованості в ЕГ зменшилась з 3,81 % до 0%, із середнім рівнем – з 65,71% до 50,48%, із достатнім рівнем збільшилась з 26,67% до 36,19%, з високим рівнем – з 3,81% до 13,33%. У КГ ці показники були значно нижчими: кількість учнів з низьким рівнем біоетичної вихованості зменшилась з 3,77% до 1,89%, із середнім збільшилась з 66,04% до 67,92%, з достатнім та з високим – не змінилась. Якісний аналіз поведінки учнів ЕГ підтвердив, що зросла етична вихованість, зокрема підвищилась відповідальність за власні вчинки, зріс рівень співчуття і співпереживання, з'явилося бажання доглядати за живими істотами та надавати їм необхідну допомогу. Отже, ефективність етичного виховання учнів основної школи в процесі вивчення живої природи зростає за умови впровадження у навчально-виховний процес системи біоетичного виховання.

Перспективи подальшого дослідження проблеми пов'язані із розробкою методики біоетичного виховання учнів старшої школи, визначенням педагогічних умов підвищення ефективності біоетичного виховання у сучасній школі, з'ясуванням специфіки біоетичного виховання школярів у процесі профільного навчання та позашкільної освіти.

Основний зміст дисертації відображений у таких публікаціях:

I. Статті в наукових фахових виданнях

1. Назарко І. С. Біоетичне виховання майбутніх вчителів біології / **І. С.** Назарко // Вісник Черкаського університету. Сер. Педагогічні науки. – Черкаси, 2006. – Вип. 89. – С. 82–87.
2. Назарко І. С. Історія становлення і розвитку біоетики / І. С. Назарко // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Чернівці, 2006. – Вип. 308. – С. 79–87.
3. Назарко І. С. Роль освітнього середовища у формуванні етичного ставлення школярів до живих істот / І. С. Назарко // Збірник наукових праць. Сер. Педагогічні науки. – Херсон, 2006. – Вип. 43. – С. 162–166.
4. Жирська Г. Я. Гуманізація біологічної освіти: біоетичні аспекти / **Г. Я.** Жирська, І. С. Назарко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка. – Тернопіль, 2007. – № 5. – С. 97–102.
5. Назарко І. С. Формування етичного ставлення до живого: результати експериментального дослідження / І. С. Назарко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. **В.** Гнатюка. Сер. Педагогіка. – Тернопіль, 2008. – № 1. – С. 58–63.

II. Навчально-методичні посібники і програми

6. Степанюк А. В. Довідник з біоетики / А. В. Степанюк, І. С. Назарко. – Тернопіль : ТНПУ, 2007. – 160 с.
7. Степанюк А. В. Біоетика : програма навч. курсу для студ. вищих пед. закладів освіти / А. В. Степанюк, Г. Я. Жирська, І. С. Назарко. – Тернопіль : ТНПУ, 2007. – 12 с.
8. Основи біоетики : програма навч. курсу для уч. 5–9-х кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. С. Назарко. – Тернопіль : ТНПУ, 2008. – 38 с.

III. Матеріали науково-практичних конференцій

9. Назарко І. С. Наука без совісті спустошує душу / І. С. Назарко // Матеріали Дев'ятої наукової конференції Тернопільського державного технічного університету ім. І. Пулюя, 12-13 трав. 2005 р. – Тернопіль, 2005. – С. 169.

10. Назарко І. С. Становлення біоетики як напрямку етичної думки / І. С. Назарко // Біоетика: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали всеукр. студент. наук.-практ. конф., 19 квіт. 2006 р. – Полтава, 2006. – С. 56–57.
11. Назарко І. С. Перспективи розвитку біологічної освіти / І. С. Назарко // Сучасні тенденції та перспективи розвитку освіти і науки у вищих навчальних закладах України : матеріали всеукр. наук.-теор. конф., 12 трав. 2006 р. – Хмельницький, 2006. – С. 130–131.
12. Назарко І. С. Проблеми викладання біоетики у вищих навчальних закладах / І. С. Назарко // Матеріали Десятої наукової конференції Тернопільського державного технічного університету ім. І. Пулюя, 17–18 трав. 2006 р. – Тернопіль, 2006. – С. 213.
13. Назарко І. С. Словник з біоетики як засіб формування моральної особистості / І. С. Назарко // Передові наукові розробки – 2006 : матеріали I міжнар. наук.-практ. конф., 1–15 вер. 2006 р. – Дніпропетровськ, 2006. – Т. 10 : Педагогічні науки. – С. 70–73.
14. Назарко І. С. Жива природа як складова освітнього середовища / І. С. Назарко // Освітнє середовище як методична проблема : зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф., 14–15 вер. 2006 р. – Херсон, 2006. – С. 189–190.
15. Назарко І. С. Проблеми біоетичного виховання майбутніх вчителів біології / І. С. Назарко // Викладач і студент: проблеми ефективної співпраці : зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф., 5–6 жовт. 2006 р. – Черкаси, 2006. – С. 75–78.
16. Назарко І. С. Роль біоетики у вихованні молоді / І. С. Назарко // Наукові та методичні основи викладання біологічних дисциплін у педагогічних вищих навчальних закладах України : зб. тез доп. наук.-практ. конф., 26–27 жовт. 2006 р. – К., 2006. – С. 82–85.
17. Степанюк А. В. Біоетичне виховання учнів основної школи / А. В. Степанюк, І. С. Назарко // Третій Національний Конгрес з біоетики з міжнародною участю, 8–11 жовт. 2007 р. – К., 2007. – С. 125.
18. Назарко І. С. Можливості здійснення біоетичного виховання в умовах Голицького ботаніко-ентомологічного заказника / І. С. Назарко, О. С. Троцька // Дослідження флори і фауни Західного Поділля : матеріали регіон. наук.-практ. конф., 6–7 трав. 2008 р. – Тернопіль, 2008. – С. 43–44.

АНОТАЦІЇ

Назарко І. С. Етичне виховання учнів основної школи в процесі вивчення живої природи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2008.

У дисертації обґрунтовано доцільність здійснення етичного виховання учнів основної школи на засадах біоетики у процесі вивчення живої природи.

Розширено і уточнено зміст понять “етичне виховання”, “біоетичне виховання”, “біоетична вихованість”; розроблено систему біоетичного виховання учнів основної школи на засадах біоцентризму, системології, синергетики, екопсихології; визначено педагогічні умови реалізації біоетичного виховання (суб’єктифікація об’єктів живої природи, аксіологізація форм життя, поєднання раціонального та емоційного пізнання, положень сучасної природничонаукової картини світу з етнокультурою); етапи виховної діяльності (пропедевтично-аккумуляційний, мотиваційно-цільовий, інформаційно-процесуальний, рефлексивно-результативний); критерії (пізнавально-аналітичний, ціннісно-мотиваційний, діяльнісний) та рівні (високий, достатній, середній, низький) біоетичної вихованості.

Обґрунтовано механізм формування біоетичної вихованості (комунікація → емоції → мотиви → знання → ставлення → якості → поведінка); методи, форми та засоби біоетичного виховання через суб’єктифікацію об’єктів живої природи; рівні ставлення до об’єктів живої природи (комунікативне → емоційне → відповідальне → ціннісне) та провідні якості біоетично вихованої особистості (гуманність, доброта, відповідальність, співчуття, милосердя, співпереживання). Доведено ефективність розробленої методики.

Ключові слова: етичне виховання, біоетичне виховання, біоетична вихованість, вивчення живої природи, система етичного виховання.

Назарко И. С. Этическое воспитание учащихся основной школы в процессе изучения живой природы. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория и методика воспитания. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка, Тернополь, 2008.

Диссертационное исследование посвящено проблеме этического воспитания учащихся основной школы в процессе изучения живой природы.

Обоснована целесообразность этического воспитания учащихся на основе биоэтики. Биоэтика изучает отношение человека к живой природе (флоре, фауне, человеку), определяет ценностные приоритеты на основании концепции биоцентризма взамен доминирующей сегодня концепции антропоцентризма. Проблема этического воспитания на основе биоэтики рассматривается как система в контексте осуществления целостного учебно-воспитательного процесса в современной школе.

Определена сущность процесса этического воспитания на основе биоэтики (биоэтическое воспитание), целью и результатом которого является «биоэтическая воспитанность» интегральное свойство личности, которое характеризуется уровнем сформированности мировоззрения,

этического поведения по отношению к живому и способностью к эмоциональному переживанию его состояния. Разработаны уровни (высокий, достаточный, средний, низкий), критерии (познавательный-аналитический, ценностно-мотивационный, поведенческий) и показатели биоэтической воспитанности.

Разработана система биоэтического воспитания учащихся основной школы в процессе изучения живой природы, методологическими основами которой являются идеи системологии, синергетики, экологической психологии и биоцентризма. Система включает: цель и результат этического воспитания (качества личности: гуманность, доброта, ответственность, сочувствие, милосердие, сопереживание); педагогические условия (субъектификация объектов живой природы, аксиологизация форм жизни, сочетание эмоционального и рационального познания, положения современной естественнонаучной картины мира; механизм формирования биоэтической воспитанности, которая отображает взаимодействие учащихся с объектами живой природы (коммуникация, эмоции, мотивы, знания, отношение, качества, поведение) на соответствующих этапах воспитательной деятельности (пропедевтично-аккумуляционный, мотивационно-целевой, информационно-процессуальный, рефлексивно-результативный); структуру образовательной среды, организованной на основе рефлексивного управления.

Теоретически обоснованная система реализована в методике воспитания учащихся на основе биоэтики, эффективность которой подтверждена экспериментальным путем. Произошли изменения уровней биоэтической воспитанности подростков: высокий уровень повысился на 9,52% в ЭГ и на 0% в КГ, низкий уровень понизился на 3,81% в ЭГ и на 1,88% в КГ.

Ключевые слова: этическое воспитание, биоэтическое воспитание, биоэтическая воспитанность, изучение живой природы, система этического воспитания.

Nazarko I. S. Ethic education of the pupils of the secondary school in the process of learning of the animate nature. – Manuscript.

Thesis to receive the scientific degree of the candidate of pedagogical sciences, specialization 13.00.07 – theory and methodic of education. – Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil, 2008.

In the thesis the necessity of ethic education of the pupils of the secondary school is grounded on the background of the bioethics in the process of learning of the animate nature.

The content of notions of “ethic education”, “bioethical education”, “bioethical breeding” are broadened and specified; the system of the bioethical education of the pupils of the secondary school on the basis of the biocentrism, systemology, synergy, ecopsychology; the pedagogical conditions of the realization of the bioethical education are determined (subjectification of the objects of the animate nature, axiologization of the living forms, combination of the rational and emotional cognition, and also

the statements of the modern nature-scientific picture with ethno culture); the stages of the educational activity (propedevtic-analytical, value-motivational, actual) and the levels (high, sufficient, middle, low) of the bioethical breeding.

The mechanisms of the forming of the bioethics breeding is grounded (communication → emotions → motives → knowledge → attitude → qualities → behavior); methods, forms and means of the bioethical education through the subjectivisation of the objects of the animate nature; the levels of the animate nature treating (communicative → emotional → reliable → valuable) and the leading qualities of the bioethically educated personality. The effectiveness of the proposed methodic is proved.

Key words: ethic education, bioethical education, bioethical breeding learning of the animated nature, system of the ethic education.

Підписано до друку 27.06. 2008 р.
Формат 60x84/16. Друк RESO.
Папір друк. Умовн. друк. арк. 0,9.
Замовлення № 126. Наклад 100 прим.

Видрук оригінал-макету:
редакційно-видавничий відділ Тернопільського
національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027